

UDK: 94(575.121)39(575.121)

Dilshod TO'XTASINOV,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: dilshodtoxtasinov2202@gmail.com

NamDU dotsenti, PhD B.Xalmuratov taqrizi asosida

UCHTEPA-2 YODGORLIGI TOSH QURILMALARI BORASIDA AYRIM MULOHAZALAR

Аннотация

Maqolada Farg'ona vodiysida joylashgan antik hamda ilk o'rta asrlarga oid Uchtepa-2 yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar va tadqiqot davomida yodgorlikda uchratilgan turli shakllardagi tosh qurilmalari haqida so'z yuritiladi. Tadqiqotlar natijasida, yodgorlikda topilgan altarlar va boshqa tosh qurilmalar Farg'ona vodiysining diniy va madaniy tarixini yoritishda muhim ahamiyatga ega ekani alohida qayd etiladi.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, Uchtepa-2 yodgorligi, arxeologik tadqiqotlar, tosh qurilmalar, altar-o'choqlar, diniy marosimlar, "Dare-mehr". "Xaoma qurbonligi", "Ajdodlar ruhi uchun qurbonlik", "Gul qurbonligi".

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О КАМЕННЫХ СООРУЖЕНИЯХ ПАМЯТНИКА УЧТЕПА-2

Аннотация

В статье рассказывается об археологических исследованиях, проведенных на памятнике Учтепа-2, расположенном в Ферганской долине и относящемся к античному и раннесредневековому периодам. В ходе исследований были обнаружены различные формы каменных сооружений на этом памятнике. Отмечается, что найденные алтари и другие каменные сооружения имеют важное значение для освещения религиозной и культурной истории Ферганской долины.

Ключевые слова: Ферганская долина, памятник Учтепа-2, археологические исследования, каменные сооружения, алтари-печи, религиозные ритуалы, "Даре-мехр", "Жертвоприношение Хаома", "Жертвоприношение духам предков", "Жертвоприношение цветов".

SOME THOUGHTS ON THE STONE STRUCTURES OF THE UCHEPEA-2 SITE

Annotation

The article discusses archaeological research conducted at the Uchtepa-2 site, located in the Fergana Valley and dating back to the ancient and early medieval periods. Various forms of stone structures were discovered at the site during the research. It is noted that the altars and other stone structures found at the site are of great importance for shedding light on the religious and cultural history of the Fergana Valley.

Key words: Fergana Valley, Uchtepa-2 site, archaeological research, stone structures, altars-hearths, religious ceremonies, "Dare-mehr", "Haoma sacrifice", "Ancestor spirit sacrifice", "Flower sacrifice".

Kirish. Dunyoda zamonaviy tarix fanining dolzarb muammolaridan biri bu hozirgi xalqlarning tarixiy ildizlarini, kelib chiqishini aniqlashdir. Bu masalani echishda tarixiy arxeologik materiallarning o'rni katta. Shuning uchun insoniyat tomonidan yaratilgan madaniy me'ros obyektlarini asrab avaylash, arxeologik yodgorliklarni o'rganish, ularni saqlash va ta'mirlash, shu orqali tarixni obyektiv yoritish, har tomonlama chuqur o'rganish, aholi va yoshlar o'rtasida keng targ'ib qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev bu xususda shunday fikr bildirgan edi: "Eng avvalo, yoshlar va aholi o'rtasida mamlakatimizning boy tarixini, uning betakror madaniyati va milliy qadriyatlarini keng targ'ib qilish, jahon ilm-fani va adabiyoti yutuqlarini etkazish uchun zarur muhit va shart-sharoit yaratish haqida bormoqda [1.].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Farg'ona vodiysining antik va ilk o'rta asrlar davri madaniyatlarini, diniy e'tiqodlari va ma'rosimlari haqida N. G. Gorbonova, Y. F. Zadneprovskiy, T. G. Obolduyeva, A. A. Anarbayev, B. H. Matboboyev, S. S. Qudratov, M. G. Abdullayev, S. R. Baratov va boshqa mualliflarning ilmiy ishlarida kuzatish mumkin. Yuqoridagi mualliflar o'zlarining ilmiy ishlarida o'rganilayotgan mavzu uchun keng ko'lamli tadqiqotlar olib bormaganlar. Tadqiqotning maqsadi Farg'ona vodiysi uchun dastlabki bo'lgan, Uchtepa-2 arxeologik yodgorligida

uchratilgan tosh qurilmalarni keng ko'lamli batafsil o'rganishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiylik, ilmiy holislik va obyektivlik tamoyillariga to'la amal qilgan holda, ilmiy muammoni o'rganish va tahlil qilishda tarixiy-falsafiy, ya'ni analiz va sintez, tizimlashtirish, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy solishtirish metodlardan foydalanildi. Ushbu usullar tadqiqot mavzusining ilmiy-metodologik asoslarini tashkil etdi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot olib borilgan Uchtepa-2 arxeologik yodgorligi Namangan viloyati Norin tumanidagi Uchtepa qishlog'ida, Namangan-Haqqulobod avtomagistral yo'lining chap tomonida, geografik jihatdan qulay tabiiy sharoitga ega bo'lgan hududda, dengiz sathidan 419 metr balandlikda joylashgan. Yodgorlik joylashgan hududning janubidan Sirdaryoning asosiy irmoqlaridan biri hisoblangan Qoradaryo, shimolidan esa Norin daryosi oqib o'tadi. Ushbu yodgorlikda 2019- yilda akademik A. Asqarov boshchiligidagi keng ko'lamli yuqori qatlamdan quyi qatlamiga qadar stratigrafik va planigrafik qazishma ishlari amalga oshirildi. Stratigrafik jihatdan yodgorlik 3 ta qatlamdan iborat ekanligi aniqlandi. Bundan tashqari arxeologik qazishma jarayonlarida noyob topilmalar, jumladan, 50 dan ortiq olovga sig'inish altar o'choqlar, qurbonlik hayvonlarini so'yish uchun tayyorlangan 10 dan ortiq turli davrlarga oid muqaddas tosh pichoqlar, toshdan yasalgan bir necha xil turdagi sanam-ma'budalar,

ko'plab otashparastlik bilan bog'liq diniy-kult ashyoviy dalillar, don yoki boshqa turdagi o'simliklarni yanchish uchun tosh yorg'uchoqlar, kulolchilik charxida yuksak darajada yasalgan nafis sopol idishlar parchalari, qabrlar, shuningdek, qabr skeletlari bel qismidan temirdan yasalgan bel kamarining to'qalari, qurbonlik hayvonining suyak parchalari va ular yonidan temir pichoq va qabrga ovqat bilan qo'yilgan sopol idishlar aniqlandi.

Ularning orasida diniy xarakterga ega bo'lgan altar-o'choqlar va tosh qurilmalar (tosh altar)ning topilishi alohida diqqatga sazovordir. Ushbu topilmalar shartli ravishda 2 guruhga bo'lindi. Birinchi guruhga loydan yasalgan, atrofi past bo'rtli uchta kiritilib, ushbu altar-o'choqlar yodgorlikning axtar qatlamida ham uchratildi. Ikkinchi guruhga esa mayda va o'rtacha kattalikdagi toshlardan yasalgan tosh qurilmalar kiritildi. Ushbu guruhga kiruvchi qurilmalar yodgorlikning yuqori va o'rta qatlamlarida uchratildi. Diniy harakterga ega ushbu tosh qurilmalarni 4 ta: to'g'ri to'rtburchak, ovalsimon, aylana va yarim oy shakllari mavjudligi aniqlandi. Tadqiqotda ularning ayrimlariga to'xtalib, tavsifini berish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Uchtepa 2 – yuqori qatlam tosh qurilmalari

1-tosh qurilma. Atrofiga toshlar terilgan 1-tosh qurilma yodgorlikning janubiy chegara qismida, shartli ravishda belgilangan 5-xonada joylashgan. Tosh qurilma janubi-sharqdan shimoli-g'arbga cho'zilgan uzunchoq tor oval shaklidagi toshlar qalashmasidan iborat bo'lib, 2-tosh altarga yonma yon joylashgan. 1- otashkadaning toshlaridan biri hajm jihatidan kattaroq, uning yonlariga kichik hajmli toshlar terilib, to'g'ri to'rtburchakli shakl hosil qilingan. Uning janubiy chegarasiga 1 dona yirik tosh yorg'uchoq o'rnatilgan. Tosh altar o'lchami 95×50 sm ni tashkil etadi.

2-tosh qurilma. Bu tosh qurilma yodgorlikning janubiy chegarasida, 1-tosh qurilmadan sharqqa tomon bir devor orqada, shartli belgilangan 5-xonada, janubdan shimolga qaratib terilgan, to'g'ri to'rtburchak shaklida, 18 ta tosh qalashmasidan tashkil topgan bo'lib, ularning 3 donasi singan. Toshlar orasida bir dona maxsus ishlangan qirrali moviy rangdagi hajm jihatidan kattaroq tosh mavjud bo'lib, uning yonlariga kichik hajmli toshlar terib chiqilgan. Tosh qurilmaning o'lchami 90×55 sm ni tashkil etadi.

3-tosh qurilma. Bu qurilma yodgorlikning sharqiy qismida, qalin yumshoq madaniy qatlam ustida joylashgan. U 27 ta tosh qalashmasidan iborat bo'lib, oval shaklida yotqizilgan. Qurilma 95×70 sm o'lchamga ega. Toshlar orasida tosh yorg'uchoq va kesib ishlov berilgan tosh parchalari ham uchratildi. Toshlarning hajmi ancha yirik. Toshlar maxsus terilgan bo'lib, moviy kesilgan tosh va kichik hajmli oq rangli toshlar markazda, qolgan toshlar esa aylana shaklda joylashtirilgan.

4-tosh qurilma. Ushbu qurilma yodgorlikning sharqiy tomonida, sharqiy altar-o'choqlar guruhi qatorida joylashgan bo'lib, oval shaklida. Bu tosh qurilma ham 24 ta toshlar qalashmasidan iborat bo'lib, uning 2 ta toshi qazish paytida o'z o'rnidan qo'zg'atilgan, ularning izlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Ushbu tosh qurilma sharq tomonida 20-altar-o'chog'i bilan, shimoli-sharqiy tomonidan 13-tosh qurilma bilan va janubiy tomonida esa ushbu qurilma bilan bir sathda bo'lgan 3-tosh qurilma bilan yonma-yon holatda joylashgan. Qurilma o'lchami 90×70 sm. Toshlar orasida yorg'uchoqlar va ishlov berilgan alohida toshlar ham mavjud.

5-tosh qurilma. Bu qurilma yuqoridagilardan farqli ravishda yodgorlikning shimoliy tomonida, shartli belgilangan 3-xonada, shimoliy sektor janubiy o'q devoridan 110 sm shimolda joylashgan. U oval shaklida bo'lib, o'lchami 110×80 sm. Ushbu tosh qurilma 63 ta katta va mayda toshlardan tashkil topgan. Toshlar orasida markazda joylashtirilgan qushning tavsiri tushirilgan oq rangdagi tosh

uchraydi. Yuqori qatlam tosh qurilmalari ustki qismi va yon atroflaridan sopol buyumlari uchratildi. Ushbu sopol buyumlar qiyosiy tahlil qilinganda ilk o'rta asrlar (V–VII asrlar)ga oid ekanligi aniqlandi.

Uchtepa 2 – o'rta qatlam tosh qurilmalari

10-tosh qurilma. Bu qurilma yodgorlikning sharqiy qismida, shartli belgilangan 4-xonada, markaziy nuqtadan 250 sm pastda, 12–13-altar-o'choqlar bilan bir qatlamda ochib o'rganilgan. Ushbu tosh qurilmaning shakli to'g'ri to'rtburchak bo'lib, uning o'lchamlari 100×40 sm ni tashkil qiladi. Ushbu qurilmaga 32 ta tosh ishlatilgan. Qazish vaqtida qurilma atrofida so'nggi antik davrga tegishli sopol bo'laklari aniqlangan.

11-tosh qurilma. Bu qurilma yodgorlikning sharqiy qismida, shartli belgilangan 4-xonada, markaziy nuqtadan 250 sm pastda, 14, 15, 16, 17 va 18-altar-o'choqlarning g'arbiy tomonida, 3-tosh qurilma sharqiy devoriga tutash holatda ochilgan. Bu tosh qurilma ham to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, o'lchami 85×90 sm. Undagi toshlar bir-birida yaqin holda joylashgan. Toshlarning soni 28 donani tashkil qilib, ular har xil hajmda. Davriy jihatdan esa so'ngi antik davrga tegishli bo'lishi kerak.

12-tosh qurilma yodgorlikning sharqiy qismida, shartli belgilangan 4-xonada, markaziy nuqtadan 240 sm pastda, 17–18-altar-o'choqlarning g'arbiy tomonida, 20-altar-o'choqning janubida aniqlangan. Bu tosh qurilma ovalsimon shaklda bo'lib, yuqoridagi toshlardan farq qiladi. Uning faqrlari tomoni shundaki, toshlar bir-biriga zich qilib terilmagan. Uning markaziy qismi bo'sh, aylana tomonlariga bir xillikda toshlar terilgan. Faqatgina, shimoli-sharqiy qismi ochiq holatda. Balki o'sha joydagi tosh ma'lum bir sabab bilan olinib ketgandur, lekin toshning izlari uchratilmadi. Tosh qurilma o'lchamlari 90×60 smni. Ushbu qurilmaning atroflaridan qizg'ish va qoramtil angobli sopol parchalari uchratildi. Shu asosda qurilma davri so'nggi anttik davr bo'lishi kerak.

13-tosh qurilma shimoliy sektor janubiy o'q devoridan 105 sm janubda, sharqiy qism sharqiy devoridan 170 sm g'arbda, markaziy nuqtadan 240 sm pastda, shartli belgilangan 4-xonada ochildi. Uning shakli bir qaraganda to'g'ri to'rtburchak bo'lsada, lekin u 2 ta yonma-yon tutashtirib qo'yilgan qo'sh aylasimon qurilmaga o'xshaydi. Birinchi qurilma toshlari to'liq saqlangan. Ikkinchi tosh qurilmaning shimoli-sharqiy qism toshlari saqlanamagan. Ularning umumiy o'lchami 75×60 sm tashkil qiladi. Qurilmaning saqlanib qolgan toshlari 23 dona.

15-tosh qurilma. Ushbu qurilma inshootning shimoliy qismida, 5 shartli belgilangan 3-xonada uchratildi. Ushbu qurilmaning shakli aylana bo'lib, o'lchami diametri 80 smni tashkil qiladi. Uni qazib ochilganda toshlar bir-biriga zich, hajm jihatidan katta-kichik toshlar terilganligi kuzatildi. Uni qurishda jami 79 dona toshlar ishlatilgan. Uning davri so'nggi antik davrga tegishli bo'lishi kerak, chunki tosh qurilma maydoni va tevarak-atrofida uchratilgan (qoramtir angob berilgan) sopol parchalariga ko'ra ushbu qurilma milodiy III–IV asrlarga tegishli degan xulosani aytilish mumkin.

Uchtepa-2 yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar jarayonida 20 ta tosh qurilma aniqlangan bo'lsada, ularning ko'plari ko'rinish va shakl jihatdan bir-biriga juda o'xshashdir. Yuqorida aytganimizdek tadqiqotda ularning ayrimlarigagina to'xtaldik. Ushbu qurilmalar akademik A. Asqarov tomonidan “tosh altar”, deya ta'riflandi. Shu o'rinda aytish kerakki, Farg'ona vodiysi uchun ilk bor toshlar, mexroblar va ularning tarixi xususida ma'lumotlar jamlandi.

X. Oxunboboyevning ta'kidlashicha, pars qabilalarida “Dare-mehr” (qurbonlik marosimi) atamasi saqlanib qolgan bo'lib, ushbu diniy ma'rosimlarda uchta qurbonlik keltirilgan. Birinchisi “Xaoma qurbonligi”, ikkinchisi “Ajdodlar ruhi

uchun qurbonlik", uchinchi qurbonlik esa "Gul qurbonligi" hisoblanadi. Rituallar ta'rifida "dare-mexr"da asosiy figura by tosh plitalari hisoblanadi. Tosh plitalardan biri suv solingan vaza uchun qo'yilgan bo'lsa, ikkinchisi olov yoqilgan vaza uchun taglik vazifasini o'tagan. X. Oxunboboyevning ma'lumot berishicha devor tagida qurilgan 2/3 qismi kattakichik tosh bilan to'ldirilgan o'ra olov solingan vaza vazifasini ham o'tagan bo'lishi mumkin [2]. Aytish mumkinki, ushbu atama va uning amallari qadimgi Mitraizm e'tiqodi bilan bog'liq bo'lib, shu kabi qurilmalar qadimgi quyosh xudosa atab qurilgan diniy-me'moriy majmualarda ham kuzatiladi. Jumladan qadimgi Jarqo'ton, Marv, Sangirtepa, Ko'ktepa, Jartepa, Shoshtepa, Tog'aloq 1 kabi yodgorliklarda ham shunga o'xshash unsurlarni uchratish mumkin. Shulardan Sangirtepa yodgorligida aniqlangan to'g'ri to'rtburchak shaklda, o'lchamlari 155x55 sm, 5-20 sm chuqurlikda yasalgan tosh qurilma qayd etilgan. Biroq, mualliflar tomonidan ushbu qurilmaga ta'rif berilmagan[3].

Uchtepa-2 yodgorligida aniqlangan tosh altarlari, altar-o'choqlar yuqorida tilga olingan qadimiy shakllarni takrorlagan holda, o'ziga xos mahalliy uslubda qurilgan. Jumladan to'rtburchak, aylana, ovalsimon hamda yarim oy shakllari mavjud. Aylana shakldagi tosh qurilma va mehroblar vazifasiga ko'ra xo'jalik egasi o'chog'i ramzi bo'lib, undagi ma'rosimlar odatda ayollar tomonidan amalga oshirilgan. Ushbu tosh altarlari ajdodlar ruhiga qurbonlik keltirish yoki xo'jalik qut barakasi farovonligini saqlash uchun maxsus qurilgan. Yodgorlikning ko'pchilik tosh qurilmalarining ustida kul yoki olov izlari kuzatilmaligiga sabab ushbu qurilmalar ustida to'g'ridan-to'g'ri olovning yoqilmasligi balki, maxsus idishda, sopoldan yasalgan otashgoh va tutatqidonlarda saqlanganligi bilan izohlash mumkin. Tosh qurilmalar va ularning asosiy xomashyosi hisoblangan galka (geologiyada 1-15 sm gacha bo'lgan tog'tosh jinslarining bosim ostida ishqalanib yumaloq shaklga kirgan turlari. Ular odatda daryo o'zanlarida, ko'l va dengiz qirg'oqlarida uchraydi) toshlarning diniy urf-odatlar amaliyotida qo'llanilishi haqida Sh. Shonazarovning tadqiqotlarida ko'plab ma'lumotlar keltirilgan [4]. Galkalar nafaqat mehnat quroli sifatida foydalanilgan balki, diniy urf-odat amaliyotlarida ham keng qo'llanilgan [5]. Butun va bo'laklangan galkalar diniy xususiyatga ega bo'lgan yodgorliklarda ham ko'p uchraydi. Jumladan, ziyoratxohlarda, qurbonlik keltirish joylarida va dafn inshootlarida ham kuzatiladi [6]. Turli tadqiqotchilar galka va tosh plitalarni vazifasi va belgisiga ko'ra ikki guruhga bo'lishadi. Birinchisi, galkalar o'tganlar e'tiqodi bilan bog'liq ritualning predmeti bo'lsa, ikkinchisiga belgi qo'yilgan galkalar kirib, yangi hayotga ko'chish, qayta tirilish va o'lim timsoli sifatida qayd etiladi [7].

Endi yodgorlikdagi toshlarni tizimli, xona polidan baland qilib, atrofni bort devori bilan mustahkamlanganligi masalasiga kelsak, fikrimizcha, qurilma ajdodlar ruhi uchun maxsus tortiqlar qo'yiladigan kichik qurbonlik supasi bo'lgan ko'rinadi. Shu jihatlarni inobatga olgan holda qurilmalarni taxminiy chizmasini qayta tiklashga urinib ko'rildi.

Bunday qurilmalar, bir qator arxeologik yodgorliklarda ham aniqlangan bo'lib, jumladan, Sarazm yodgorligining so'nggi (yuqori) qatlamlarida 10 dan ortiq qayd qilingan. Shuningdek, bunday qurilma Namangan viloyati, Pop tumanidagi Qirxujra yodgorligi R-1 hududida bir guruh mehroblar joylashgan maydonda ham aniqlangan [8]. Mualliflar ularning qanday vazifa bajariganligi masalasini ochiq qoldirishgan. Faqatgina toshlarning orasidan mayda suyak bo'laklari aniqlangani va ularning o'choq sifatida foydalanilmaganligini qayd qilingan [9].

Taxminimizcha ushbu qurilmalar animizm, jamoaviy va individual ajdodlar ruhi e'tiqodida alohida o'rin tutadi. Misol uchun, Ustrushona aholisi animistik e'tiqodida tosh kulti bilan bog'liq urf-odatlar zamirida inson ruhining mavjudligi va unga bo'lgan ishonchning mustahkamligi aks etadi. Ustrushona aholisi orasida yaqin vaqtlargacha inson vafot etganini uning qarindoshlariga aytish uchun "falonchi toshga aylanib qolibdi" degan iboralar ishlatilib kelingan [10]. O'zbek xalqi aytimlarida ham "boshing toshdan bo'lsin", "borgan joyingda toshdek qot" kabi bir qancha iboralarning saqlanib qolganligi yoki kasalmand tug'ilgan chaqaloqqa yashab qolishi uchun "tosh bilan boshlanuvchi" ism qo'yish odatlari bugungi kungacha keng foydalanib kelinayotgani ham bunga misol bo'ladi. Shunga o'xshash an'analar qardosh ozarbayjon xalqi an'analari ham uchraydi. Unga ko'ra marhum jasadi uydan olib chiqilayotgan vaqtda uning ortidan qora tosh irg'itishgan va "ardinja gara dash" (orqangda qora tosh), deb aytib qo'yishgan [10]. Shuningdek, ajdodlar ruhiga qurbonlik amali ijro etilayotganda jonliqning qoni toshdan yasalgan maxsus xovonchasimon moslamaga oqizilgan. Ushbu odat sehrarlik xarakteriga ega bo'lib, e'tiqodga ko'ra marhum izidan ushbu xonadonga o'lim qaytib kelmaydi, deb tushinilgan.

Xulosa va takliflar. Urf-odatlar, timsollar va ritualning tahliliga ko'ra tosh qurilmalar va mehroblar baz tadqiq qilayotgan yodgorlikda tizimlilik asosida qandaydur mahalliy urfga aylangan me'moriy qadriyat asosida qurilgan. Bularning isboti sifatida mahalliy aholining ajdodlar ruhi e'tiqodi, olov, kul bilan bog'liq urf odatlari, qurbonlik keltirish va shukronalik ma'rosimlari o'tkaziladigan maxsus qurilmalarni ko'rsatish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shahsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T., 2017. – B. 49.
2. Ахунбабаев Х. Г. Дворец ихшидов Согда на Афрасиябе. – Самарканд, 1999. – С. 48.
3. Хасанов М., Рапен К., Даепен М., Болиев Б., Кубаев С., Раджабов А. О работах на городище Сангиртепа в 2012 году // Археологические исследования в Узбекистане 2012. – №9. – Самарканд, 2012. – С. 202–209.
4. Шоназаров Ш. Галька в обрядово-культурной практике: археологический контекст // ИМКУ. Вып. 41. – 2023. – С. 167–173.
5. Морозова О. В. Использование галек древним населением Урала // Геоархеология и археологическая минералогия. Научное издание. Институт минералогии УрО РАН: – Миасс, 2015. – С. 64.
6. Сериков Ю. Б. Гальки и их использование древним населением Урала // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2006. – №6. – С. 57.
7. Корнева Т. К. Знаковые изображения на гальках и каменных плитках в палеолите Северной Евразии // Археологические вести. Институт истории материальной культуры РАН. Вып. 23. – СПб., 2017. – С. 65.
8. Анарбаев А., Баратов С., Саидов М., Кубаев С., Насриддинов Ш. Археологические исследования городища Чильхужра в 2013 году // Археологические исследования в Узбекистане 2013–2014 года. – Самарканд, 2016. Вып. 10. – С. 33.

9. Раззоков Ф. А. Строительные комплексы древнеземледельческого поселения Саразм в IV–III тыс. до н.э. – Санкт-Петербург, 2016. – С. 106.
10. Мамиров О. Ў. Қадимги Уструшона аҳолисининг аждодлар руҳи эътиқоди (археологик ва этнографик материаллар асосида) / Бронза ва илк темир асрида марказий осий халқларининг моддий маданияти. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Самарқанд, 2023. – Б. 149–155.
11. Кулиева Р. Г. Культ камня в Азербайджане. Автореф дисс. канд. ист. наук. – Баку, 1993. – С. 11–12.